

§ 1. Історія ідеї прав людини. Теорія трьох поколінь прав людини

Історія ідеї прав людини бере свої витоки в давнині. Вже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівності людей. В античних державах і країнах Давнього Сходу обґрунтовувалася рівність людей однаковими природними умовами їхнього походження з Космосу, «неба». І хоча за часів рабовласництва і феодалізму панувала ідея про права «вільних» людей (Аристотель, Платон та ін.), її розвиток сприяв накопиченню інтелектуального матеріалу для подальшого (буржуазного) стрибка у цьому напрямку — визнання рівності усіх людей перед законом.

Активність у розвитку ідеї про права людини припадає на епоху Відродження і Просвіти. У XVII—XVIII ст.ст. ця ідея відбивається у теорії природного (природженого) права, яка дозволила оцінювати з позицій справедливості діюче в державі позитивне право, проводити його перетворення в напрямку гуманізму і свободи. Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, П. Монтеस्क'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Дж.-Ст. Мілль, І. Бен-там утверджують права особи (на життя, свободу, власність та ін.) як священні імперативи і закладають основи сучасного розуміння прав людини. Кожний народ вніс свою лепту в розвиток ідеї про права людини, вирішуючи цю проблему в залежності від історичних обставин свого буття.

Ідея прав людини, заснована на теорії природного (природженого) права, знаходить втілення в нормативних актах держав Європи і світу. Американська Декларація незалежності 1776 р. висловила фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: «Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя». Французька Декларація прав людини і громадянина 26 серпня 1798 р. виклала «природні, невідчужувані і священні права людини»: особиста свобода, власність, безпека і опір гнобленню; необмеженість сфери вияву свободи людини й обмеженість сфери дії державної влади; притягнення до кримінальної відповідальності лише на підставі закону (немає злочину, не вказаного в законі; немає покарання, не вказаного в законі), презумпція невинності, свобода поглядів, думки, слова та преси, яка захищається «погрозою відповідальності за зловживання цією свободою», та ін. Названі документи США і Франції стали свого роду моделлю (еталоном, зразком) для законодавчого закріплення особистих (громадянських) і політичних прав людини.

Цю ідею пестували, відстоювали, збагачували, поглиблювали, боролися за її реальне втілення в життя видатні мислителі України: П. Орлик, Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, О. Кістяківський та ін. Вже в проекті Конституції П. Орлика (1710 р.) декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав і вільностей», відновлення «усілякого природного права і рівності». Т. Шевченко в поемах оспівував свободу трудящої людини. М. Драгоманов у конституційному проекті передбачав особисту свободу людини, забезпечення недоторканності особи, повагу її гідності. Правознавець О. Кістяківський наголошував на необхідності обмеження державної влади «невід'ємними, непорушними, недоторканими, невідчужуваними правами людини», найважливішим із яких називав право на гідне існування.

Процесу розвитку ідеї прав людини властиві як кількісні, так і якісні зміни. Кількісні зміни знання про права людини (їх множення, уточнення і конкретизація, збільшення обсягу та ін.) відбуваються в цілому з позицій і в межах того чи іншого поняття права. Якісні зміни ідеї прав людини пов'язані з переходом від попереднього до нового поняття права. Нове поняття права означає концептуальний підхід до вивчення, розуміння, тлумачення як, держави і права, так і вже накопичених теоретичних знань про них. Безумовно, кожне нове розуміння прав людини є якісним стрибком у юридичному пізнанні. Історія розвитку ідеї про права людини — це насамперед історія нових понять права і тих нових юридичних теорій, які формуються на основі цих понять (юридико-позитивістська, соціологічна, марксистсько-ленінська, сучасна теорія природного права та ін.).

У середині ХХ ст. ідея прав людини висвітилася новими фарбами завдяки підняттю її на конституційний рівень. Правда, не всі конституції в країнах світу ґрунтувалися на теорії природного права. Багато з них створювалися на основі юридико-позитивістського підходу до розуміння права, що призводило до ототожнення права і закону, або на основі марксистсько-ленінської теорії (СРСР), відповідно до якої права людини «даруються» державою. Природно-правовий підхід до розуміння прав людини як природних і невідчужуваних, даних від народження, набув закріплення у конституціях США, Франції, Італії, Іспанії.

В другій половині ХХ століття під впливом міжнародних документів про права людини відбулося зм'якшення історичного протистояння природно-правового і позитивістського (що ототожнює право і закон) підходів до права, навіть їхнє зближення, що відбилося у конституційній і судовій практиці держав. Позитивістський підхід до природи прав людини, взаємовідносин держави та особистості, що міститься в конституціях Австрії, ФРН, переборов розрив з моральними, особистими, соціальними цінностями і попрямував шляхом позитивного закріплення природних прав і принципів, їх охорони і захисту.

І це зрозуміло. Належність людині прав від народження передбачає захист і забезпечення їх державою, що потребує законодавчого формулювання. Відтак, обмеження влади держави правами людини не применшує її роль. Права людини, не закріплені в позитивному праві (законодавчих актах), ускладнюють здійснення державою функції їх охорони і захисту.

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді з'явилася теорія трьох поколінь прав людини.

Перше покоління прав людини — невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це — право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та ін. Особисті і політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а незабаром і в актах міжнародного права.

Перше покоління прав людини є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система негативних прав, що зобов'язують державу утримуватися від втручання в сфери, врегульовані цими правами.

Перші акти англійського конституціоналізму, що закріплюють права людини, — Петиція про права (1628), Habeas Corpus Act (Закон про недоторканність особи) (1679) і Білль про права (1689). До першого покоління прав людини належать також американські декларації, а саме: Декларація прав Вірджинії (1776), Декларація незалежності США (1776), Конституція США (1787), Білль про права (1791), а також французька Декларація прав людини і громадянина (1789) та ін.

Деякі вчені відносять до першого покоління прав людини Велику хартію вільностей (1215), де, зокрема, говориться: «Жодна вільна людина не буде заарештована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або у будь-який (інший) спосіб знедолена... як за законним вироком рівних їй та за законом країни». З таких самих підстав до першого покоління прав людини можна віднести й Литовські Статути (1529, 1566, 1588 рр.) — юридичний пам'ятник литовського, білоруського та українського народів. У них було проголошено ідеї рівності вільних людей перед законом, особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної (шляхетної) особи, особистої відповідальності перед законом та ін. Проте середньовічне законодавство (Велика хартія вільностей, Литовські Статути та ін.) будувалося відповідно до феодално-ієрархічної, станової структури суспільства, коли була відсутня юридична рівність громадян.

Відлік першого покоління прав людини можна вести з періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадають розвиток буржуазних відношень і утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими актами. Лише тоді рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися у реальну дійсність, набувши конституційного або іншого законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм справді демократичного характеру.

Після Другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана в більшості розвинутих країн.

Друге покоління прав людини — поглиблення особистих (громадянських) і розвиток

соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу та ін.) — сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян.

Друге покоління прав людини називають ще системою позитивних прав. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Каталог природних і громадянських прав і свобод людини поповнився соціально-економічними і соціально-культурними правами і свободами в ряді конституцій XX ст. (Мексиканські Сполучені штати, 5 лютого 1917 р.; Італійська Республіка, 2 грудня

1947 р. та ін.), у внесених доповненнях і поправках у старих конституціях. Соціальні, економічні та культурні права знайшли нормативне вираження у Загальній декларації прав людини

1948 р. і особливо Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Третє покоління прав людини можна назвати солідарними (колективними), тобто правами всього людства — правами людини і правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства у цілому. Йдеться про ті права особи, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якоїсь спільності (асоціації), тобто є солідарними (колективними), у яких правам особи відведене головне місце (право на солідарність, право на міжнародне спілкування та ін.).

Становлення третього покоління прав людини (права людини — частина прав людства) пов'язано з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Останні призвели до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, створення міжнародних (або континентальних) пактів про права людини, законодавчого співробітництва країн у питаннях про права людини, надбання наднаціонального характеру законодавствами (особливо конституційними) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини. Міжнародне визнання прав людини стало орієнтиром для розвитку всього людства в напрямку створення співтовариства правових держав. Між двома першими та третім поколіннями прав людини є взаємозалежність, здійснювана через принцип: реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи особи.

---

§ 2. Основні права людини і громадянина. Міжнародні стандарти в галузі прав

ЛЮДИНИ

Основні права людини — гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства в змозі забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей.

Ознаки основних прав людини:

- 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися;
- 2) можливості, що обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку кого б там не було, у тому числі держави. Вони не можуть бути «відібрані» за свавіллям влади держави, оскільки не «дані» нею. Це природні невідчужувані права,
- 3) можливості, які не обмежені територією держави (поза територіальні) і не залежать від національної належності людини (наднаціональні): вони належать їй вже в силу того, що вона є людиною. Вони походять від природи людини і покликані формувати та підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність;
- 4) можливості, що є залежними (у плані здійснення) від можливостей суспільства — рівня його економічного, політико-соціального, духовно-культурного розвитку. Зрозуміло, що рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, так само, як і потреби самої людини;
- 5) можливості, що мають правовий характер, оскільки внесеш до законодавчих актів, які створені в межах держави і на міжнародному рівні. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням про те, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

Потреба міжнародного врегулювання прав людини після Другої світової війни обумовлювалася усвідомленням того, що:

- тоталітарний режим — загроза миру, а демократія забезпечує безпечну зовнішню політику;
- масові порушення прав людини державами (геноцид[1], апартеїд[2]) можуть бути припинені лише у разі захисту прав людини країнами світового співробітництва;

- загальновизнані уявлення про мінімальні стандарти прав людини в національному демократичному суспільстві, які відповідають даному етапу розвитку цивілізації, повинні одержати закріплення в міжнародно-правових актах.

Положення про права людини, що містяться у статтях Статуту ООН (1945), стали основою становлення нового інституту права — міжнародного захисту прав людини і основних свобод. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила Загальну декларацію прав людини, яка проголосила центральний пункт концепції прав людини — визнання людської гідності кожної особи. З 1948 р. 10 грудня відзначається в усьому світі як День прав людини.

Права людини набули цінності, яка належить усьому міжнародному співтовариству, і отримали обґрунтування в міжнародному праві як правовий стандарт, до якого повинні прагнути всі народи і держави[3]. З моменту визнання цих прав кожна людина набувала певного правового статусу відповідно до міжнародного гуманітарного і, разом із ним, національного права.

Комплекс міжнародних документів (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийняті ООН у 1966 р., Факультативний протокол до останнього) складають Міжнародний білль прав людини (або Хартію прав людини). Міжнародні пакти про права людини поклали на держави обов'язок забезпечити поступове здійснення в них прав усіма необхідними засобами, включаючи законодавчі. До сучасних міжнародно-правових актів належать:

(1) Міжнародний білль про права людини, що проголошує невід'ємні права і основні свободи людини;

(2) угоди, спрямовані на запобігання і покарання злочинів, що призводять до грубих масових порушень прав людини (Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р., Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.);

(3) конвенції, спрямовані на захист груп населення, що потребують особливої турботи з боку держави (Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про статус осіб без громадянства 1954 р. та ін.);

(4) конвенції, що мають на меті захист індивіда від зловживань з боку державних органів і посадових осіб. А також документи, що передбачають можливість окремих осіб домагатися розгляду їх скарг (петицій) на свій уряд у міжнародних органах (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводження та покарання від 10 грудня 1984 р., Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни і Додаткові протоколи до них 1977 р., Факультативний протокол та ін.).

Кожна країна світу, що взяла на себе зобов'язання виконувати міжнародні конвенції, у тому числі про права людини, повинна керуватися принципами і нормами цих угод у

своєму внутрішньому законодавстві. Держави, що взяли на себе зобов'язання виконувати міжнародні документи про права людини, зобов'язані створити умови для здійснення і захисту прав кожної людини. Практично всі сучасні конституції демократичних держав мають норми, які у загальній формі гарантують непорушність основних прав людини.

Україна є стороною практично всіх багатосторонніх конвенцій ООН в галузі прав людини. Однак у зв'язку з теперішніми соціально-економічними умовами вона не в змозі забезпечити виконання низки міжнародних норм.

Зміст і обсяг основних прав людини визначаються сукупністю таких соціальних чинників:

- інтерес людини, справедливо збалансований з інтересами, суспільства;
- мораль суспільства, що переважає у даний період;
- мета прав людини і відповідність цим правам засобів, використовуваних державою (реалізація, забезпечення та обмеження прав).

Права людини і права громадянина є тісно взаємозалежними, однак не тотожними поняттями. Громадянин — людина, яка законом визнається юридичне належною даній державі. Якщо права людини закріплені в міжнародно-правових актах, то права громадянина — у конституції певної держави.

Відмінності між правами людини і громадянина:

Права людини
Права громадянина

Позатериторіальні -- існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою

Територіальні — передбачають наявність громадянства, тобто особливий зв'язок людини і держави

Загально-соціальні — належать людині через факт народження як природні, невідчужувані права, тобто не завжди виступають як юридичні категорії (апатриди[4], біженці[5] не мають статусу громадянства, але мають права людини)

Спеціально-соціальні (юридичні)

- закріплюються в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа

— реалізація здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина

- реалізація охоплює сферу відносин індивіда з певною державою

Права людини і права громадянина — близькі поняття, в ідеалі повинні збігатися, оскільки:

- здійснення прав людини визначається головним чином забезпеченістю з боку держави. Наприклад, апатриди та інші категорії осіб, що не мають громадянства, знаходяться під захистом законів держави проживання та міжнародного права;
- громадянство — основний канал, через який відбувається здійснення прав людини.

Взаємозв'язок прав людини і прав громадянина підкреслюється тим, що вони у ряді випадків закріплювалися в одному нормативно-правовому акті, наприклад, у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., що входить до складу конституційного законодавства сучасної Франції, або в розділі II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України 1996 р.

Розгляд прав людини разом із правами громадянина — підстава для:

- визначення її законних, юридичних можливостей (свобод) у державі;
- встановлення відповідності законодавства країни правам людини.

У дійсності збіг прав людини і громадянина має місце далеко не скрізь.

---

§ 3. Система основних прав і свобод людини і громадянина

Сучасна типологія прав і свобод, а відтак, і обов'язків, досить різноманітна. Найзагальнішою їх класифікацією є поділ прав на:

негативні
позитивні

Таке розрізнення прав засновано на фіксації в них негативного і позитивного аспектів свободи. У негативному значенні свобода розуміється як відсутність примусу, обмежень відносно до особи, у тому числі й з боку держави; у позитивному — як свобода вибору, утворювана державою, а головне — здатність людини досягти своїх цілей і обов'язок держави надавати громадянину ті чи інші соціальні блага.

Відповідно до таких аспектів свободи негативні права полягають у праві індивіда на захист від якогось втручання, у тому числі й державного, у здійсненні громадянських прав (як члена громадянського суспільства) і політичних прав (як учасника політичного

життя). Ці права охороняють особу від небажаних і таких, що порушують її свободу, втручань і обмежень. Негативні права — основа індивідуальної свободи. Наприклад, майже весь зміст Білля про права 1791 р. (США) спрямовано на огороження особистості від різного роду несправедливих і небажаних наслідків утручання з боку уряду. Термін «не повинен», що стосується уряду, є майже у всіх статтях цього документа. Так, перша стаття (поправка) Білля про права говорить: «Конгрес не повинен видавати закони, що встановлюють будь-яку релігію або забороняють її вільне сповідання, що обмежують свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися та звертатися до уряду з петиціями про припинення зловживань».

Негативні права вважаються основними, абсолютними. Вони з'явилися історично раніше, ніж інші права, і розвивалися як група прав на незалежність від влади (свобода віри, свобода віросповідання і свобода совісті; право на особисту свободу; право на придбання і недоторканність приватної власності; свобода пересування по території усієї держави; таємниця і недоторканність листування; свобода слова і свобода думки та об'єднань; право на недоторканність житла; свобода вибору професії тощо). Перелічені права називають ще «правами свободи», «правами громадянських свобод» або «громадянськими свободами і правами».

Вони відрізняються від «політичних свобод і прав», під якими розуміється право на участь громадян у владі (активне і пасивне виборче право, право громадян брати участь в управлінні справами держави, право громадянина особисто звертатися до державних органів та органів місцевого самоврядування тощо). Проте й ті, й інші хоча й виникли в ряді країн за різних часів, належать до категорії негативних прав, здійснення яких не залежить від ресурсів держави, рівня соціально-економічного розвитку країни.

На відміну від негативних прав, позитивні права фіксують права індивіда на поліпшення свого становища і підвищення культурного статусу, забезпечувані державою. Це — економічні, соціальні і культурні права як окрема група громадських прав суб'єкта, які характеризують правову державу новітнього періоду її розвитку. До них належать: право на освіту, свобода будь-якої творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на вільне використання своїх здібностей і майна, право на соціальну безпеку і захист в умовах безробіття, право на сприятливе довкілля, право на охорону здоров'я і медичну допомогу, право на гідне життя тощо.

До обов'язків держави входить здійснення постійної створюючої діяльності, спрямованої на забезпечення громадян тими чи іншими благами, створення соціальних програм, що гарантують проголошені соціальні, економічні та культурні права. Реалізувати ці права набагато складніше, ніж права негативні. Безпосередній захист їх правовими засобами не можливий, тому що визначення конкретних соціальних виплат до завдання суду не входить. Здійснення позитивних прав потребує достатніх ресурсів держави, їх конкретне наповнення безпосередньо залежить від національного доходу країни та її політичного режиму. У разі обмеженості ресурсів і антидемократичне режиму позитивні права можуть гарантувати громадянам лише «рівність у злиднях», як це мало місце у переважній більшості так званих «соціалістичних» держав за часів тоталітарних режимів.

Деякі буржуазні держави не приєдналися до Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права. Вони керувалися переконанням, що зазначені в Пакті права не є суб'єктивними, тому що не можуть бути захищені в суді. Ці міркування не позбавлені сенсу, однак приєднання до Пакту створює зобов'язання для держави вдосконалювати внутрішнє законодавство і прагнути, щоб реально перетворитися на соціальну правову державу.

Основні права і свободи людини і громадянина розрізняють також за сферою їх реалізації в суспільному житті:

- особисті (громадянські)
- політичні
- економічні
- соціальні
- культурні
- екологічні

Усі вони закріплені в розділі II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України 1996 р.

Особисті (громадянські) права — це природні, основоположні, невід'ємні права людини, які мають здебільшого характер негативного права. Вони походять від природного права на життя і свободу, яке від народження має кожна людина, і покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від сваволі з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самою собою у відносинах з іншими людьми і державою.

До громадянських (особистих) прав зазвичай відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної і морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Відповідно до цього громадянські (особисті) права поділяють на фізичні і духовні. Фізичні права: на життя, особисту недоторканність, свободу пересувань, вибір місця проживання, безпечне довкілля, житло тощо. Духовні права: на ім'я, честь і гідність, на справедливий, незалежний і публічний суд (у Конституції України 1996 р. — це статті 27, 28, 29 та ін.).

У конституціях багатьох держав особисті (громадянські) права поєднують в одну групу з політичними правами. Підставою для цього служить переважно негативний характер обох, а також спрямованість обох видів цих прав на забезпечення свободи особи в її індивідуальних і суспільних проявах.

Політичні права — можливості (свободи) громадянина активно брати участь в управлінні державою та у громадському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості. Це -- право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування, право створювати громадські об'єднання і брати участь у їх діяльності, свобода

демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думок, у тому числі свобода преси, радіо, телебачення та ін. (у Конституції України 1996 р. — статті 38, 39, 40 та ін.).

Економічні права — можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання і основними чинниками господарської діяльності: власністю і працею, проявляти підприємливість та ініціативу в реалізації своїх здібностей і придбанні засобів для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Аж до середини ХХ ст. найважливіші з цих прав — право на приватну власність, підприємницьку діяльність і вільне розпорядження робочою силою — зазвичай розглядали як фундаментальні, основоположні права особи та поєднували їх з правами особистими (громадянськими). У сучасних конституціях та інших нормативно-правових актах ці права частіше називають економічними і виділяють у відносно самостійну групу, яка є одного порядку з правами громадянськими (особистими), політичними.

Особливе місце серед економічних прав посідає право на приватну власність. У країнах Заходу, та й в Україні до жовтня 1917 р. (у конституційних документах гетьмана Павла Скоропадського — у 1918 р.), це право розглядалося як одне з найперших, основоположних прав людини, без якого неможливі громадянське суспільство та індивідуальна свобода. У соціалістичних державах із тоталітарним режимом це право взагалі відкидалося як свідчення класове обмеженого буржуазного підходу до прав людини.

Досвід тривалого існування усіх без винятку країн комуністичної орієнтації показав, що заборона приватної власності є протиприродною і, у кінцевому рахунку, підриває мотивацію сумлінної, ініціативної праці, породжує масове соціальне утриманство, безвідповідальність тощо. Людина, позбавлена умов для вияву підприємливості, потрапляє у тотальну залежність від влади, позбавляється усякої свободи та індивідуальності.

Водночас досвід історії свідчить про необхідність обмеження права приватної власності, як і майже будь-якого іншого права. Потреби економічного розвитку, зростання демократичного руху народних мас призвели до істотних змін у самому трактуванні приватної власності, до її соціалізації, до чітко вираженої її соціальної функції, ставленні під контроль демократичної держави.

Сьогодні мало хто наполягає на абсолютному характері приватної власності. У законодавстві ФРН, Франції, Італії та інших країн встановлюються допустимі межі приватної власності, говориться про її використання в інтересах суспільства. Введення такого роду обмежень аж ніяк не означає відкидання фундаментального характеру права приватної власності.

У Конституції України закріплено, що кожний має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправне позбавлений права власності. Право власності є

непорушним. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41).

Конституція України проголосила право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 42). Обмежена лише підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Фіксуючи право приватної власності, право підприємницької діяльності та інші економічні права, Конституція України підкреслює: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує ... соціальну спрямованість економіки».

Відповідно до Конституції України забезпечується не лише рівність усіх форм власності — державної, приватної, комунальної, але й їх рівний юридичний захист.

Соціальні права — можливості (свободи) особи та громадянина вільно розпоряджатися своєю робочою силою, використовувати її самостійно або за трудовим договором, тобто право на вільну працю (вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати тощо), право на соціальне забезпечення, відпочинок, освіту, гідний рівень життя та ін.

Право на працю чітко проводить межу між так званими першим і другим поколіннями прав людини. До першого покоління прав належать права особисті (громадянські), політичні та економічні, які трактуються у дусі ліберальних свобод. Вони носять характер переважно негативного права.

Протягом майже двох століть конституції демократичних держав Заходу обмежувалися правами першого покоління. Життя показало недостатність такого підходу для створення кожній людині гідних умов існування, рівноправної участі в справах суспільства і держави.

У ХХ ст. під впливом робочого руху, соціалістичних (лівих і правих) партій, а також діяльності соціалістичних держав (у тому числі СРСР) було поставлене питання про поглиблення розуміння економічних прав, про соціальні та культурні права людини і громадянина. Найважливіші з них були включені до Загальної декларації прав людини і Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Стаття 11 Міжнародного пакту проголосила, що має бути забезпечене право кожної людини на достатній рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло.

Соціальні, культурні і деякі економічні права, що розуміються у позитивному значенні, визначають обов'язки держави забезпечити кожному нужденному мінімум засобів існування, соціальної заможності, тобто так звану соціальну безпеку, без якої неможливе підтримування людської гідності, нормальне задоволення первинних потреб і духовного розвитку (у Конституції України — статті 43, 45, 46, 48 та ін.).

Культурні права — можливості (свободи) збереження та розвитку національної

самобутності людини, доступу до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку. До них належать права на освіту; навчання рідною мовою; на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва; на вільну наукову, технічну і художню творчість (у Конституції України — статті 53, 54).

Екологічні права — можливості (свободи) користуватися природним середовищем як природним середовищем проживання. Це — права на сприятливе довкілля, охорону здоров'я від його несприятливого впливу, відшкодування шкоди, завданої здоров'ю і майну екологічними правопорушеннями, на природокористування та ін.[6] Екологічні права є спорідненими з правом на життя.

Специфіка екологічних прав полягає у тому, що основою їх здійснення є об'єктивно існуюча екологічна система — навколишнє природне середовище. При цьому деякі екологічні права є природними правами, невід'ємними від життєдіяльності громадян, незалежно від їхнього правового закріплення. Такі права людини і громадянина реалізуються як об'єктивна необхідність і не потребують нормативно-правового оформлення.

Екологічному праву відповідає обов'язок уповноважених державних органів, підприємств, установ і організацій вживати заходів, спрямованих на оздоровлення навколишнього природного середовища, запобігання і зниження шкідливих для людини і навколишнього середовища наслідків.

Рівень безпечного навколишнього середовища (чисте, сприятливе, нешкідливе) у разі спору встановлюється проведенням екологічної експертизи. Громадянин має право брати участь у проведенні суспільної екологічної експертизи, розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, в обговоренні законопроектів, матеріалів з розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, що можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища.

Громадянин має право на одержання у встановленому порядку повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища і його вплив на здоров'я населення. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Конституція України закріплює екологічні права громадян у ст. 50: «Кожний має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди».

---

§ 4. Система обов'язків людини і громадянина

Юридичний обов'язок — гарантована законом міра суспільне необхідної (корисної) і державно доцільної поведінки особи, об'єктивно обумовлена потребами існування та розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Можна сказати, що юридичний обов'язок — це перепона на шляху сваволі, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку суспільства.

Обов'язок — парна категорія з правом, тому що обов'язок служить засобом забезпечення прав. Права людини і громадянина, якими б великими вони не були, усе ж не є безмежними, абсолютними, оскільки їхнє використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься в Загальній декларації прав людини (п. 2 ст. 29): «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися лише таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Використання людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати і зміцнювати ці права — заради самого себе та заради інших. Навіть громадяни розвинутих демократій часто невірно розуміють цю рівність і нерідко користуються правами, ігноруючи обов'язок.

Права існують лише тоді, коли визнаються іншими громадянами держави. Свої вимоги до громадян держава формує в системі обов'язків і встановлює заходи юридичної відповідальності за їх невиконання. Громадяни — самі хранителі своєї свободи, напрямки та межі зовнішнього вираження якої надані в правах. Саме для того, щоб зміцнити свої права, громадяни в демократичному суспільстві приймають на себе зобов'язання і виконують свої обов'язки. В Загальній декларації прав людини (п. 1 ст. 29) визначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у котрому лише й є можливим вільний і повний розвиток її особистості». Так само, як і права людини, основні юридичні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

Класифікація обов'язків:

особисті (громадянські)

політичні

економічні

соціальні

культурні

екологічні

Особисті обов'язки можна поділити на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей) і духовні (наприклад, шанувати честь, гідність, національні почуття людини).

Економічні обов'язки -- обов'язок віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на

суспільні потреби та ін.

Політичні обов'язки — додержуватися конституції і законів, захищати батьківщину та ін.

Соціальні обов'язки — обов'язок працювати та ін.

Культурні обов'язки « дбайливо ставитися до пам'ятників історії культури людства та ін.

Екологічні обов'язки — берегти природу; компенсувати збитки, заподіяні забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Зрозуміло, що до обов'язків громадян демократичних держав входить додержання законів, повага до прав і свобод інших осіб, сплата податків, підкорення міліцейським (поліцейським) розпорядженням тощо.

У деяких країнах до числа найважливіших обов'язків громадян належить участь у голосуванні на виборах в органи державної влади і військова повинність. У конституціях окремих держав йдеться й про обов'язок працювати (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія, Росія), піклуватися про своє здоров'я і своєчасно вдаватися до лікувальної допомоги (Уругвай).

У Конституції України обов'язки громадян зафіксовані в статтях 51, 52, 64, 66, 67, 68 та ін. Зокрема, у ст. 51 записано: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків».

Обов'язками громадян у Конституції України названі:

- 1) захист Вітчизни, її незалежності і територіальної цілісності;
- 2) шанування її державних символів;
- 3) проходження військової служби;
- 4) незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих збитків;
- 5) сплата податків і зборів у розмірах, встановлених законом;
- 6) додержання Конституції і законів та ін.

Таким чином, використання і здійснення прав і свобод людини і громадянина є невід'ємним від виконання ним обов'язків, законодавчо закріплених державами. Правда, відповідальність за виконання деяких обов'язків не передбачається, і це при тому, що питання про відповідальність за порушення прав і обов'язків особи має найважливіше значення для їхнього практичного здійснення. Без визначення конкретної відповідальності посадових осіб, органів влади та окремих громадян права людини перетворюються не більш ніж на красиву декларацію.

§ 5. Система прав дитини

Складовою системи прав людини є система прав дитини. Дитина — неповнолітня людина, тобто така, яка не досягла 18 років, якщо законом не встановлено інше (Декларація прав дитини 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р.).

Права дитини — можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, набуття громадянства, вільне вираження думок та ін.). Конвенція про права дитини від 20 жовтня 1989 р. (набула чинності на території України з 27 вересня 1991 р.) формулює громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права дітей. Основні з них:

1. Право на життя, виживання і вільний розвиток.
2. Право на ім'я і набуття громадянства.
3. Право знати своїх батьків і користуватися батьківською турботою.
4. Право не розлучатися з батьками всупереч їх бажанню; право підтримувати контакти з обома батьками.
5. Право на возз'єднання із сім'єю, що знаходиться в іншій державі.
6. Право вільно залишати будь-яку країну і повертатися в свою країну.
7. Право на захист у разі незаконного переміщення та повернення з-за кордону.
8. Право вільно висловлювати свої думки з усіх питань.
9. Свобода думки, совісті, релігії.
10. Свобода асоціацій і мирних зборів. Й. Право на повну інформацію, що сприяє добробуту дитини.
12. Право на користування послугами системи охорони здоров'я.
13. Право користуватися благами соціального забезпечення.
14. Право на освіту.

15. Право на відпочинок і розваги.

16. Право на захист від економічної експлуатації;

17. Право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами, від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

18. Право на гуманне поводження, на захист від незаконного та довільного позбавлення волі.

Конвенцією проголошено принцип рівної відповідальності обох батьків і законних опікунів за виховання дитини; встановлено обов'язок держави піклуватися, шанувати і забезпечувати усі права дитини. Конституція України закріплює рівність дітей у правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним. Переслідуються за законом будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація (ст. 52).

У ряді країн є інститут омбудсмана з прав дитини.

---

§ 6. Система гарантій прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в демократичній державі

Проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави та її органів, ніщо без реальних гарантій його здійснення. Під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини та громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист.

Без гарантій права свободи та обов'язки людини і громадянина перетворюються на своєрідні «заяви про наміри», що не мають ніякої цінності ні для особи, ні для суспільства.

Гарантії за сферою дії:

внутрішньодержавні (національні);

міжнародні.

Гарантії за способом викладення:

прості;

складні;

змішані.

Гарантії за підставою правового становища особи:

загальні;

спеціальні;

індивідуальні.

Загальні гарантії прав, свобод і обов'язків:

1. Соціально-економічні — єдність соціально-економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг, фінансових коштів, свобода економічної діяльності. Визнання і рівний захист усіх форм власності. Соціальне партнерство між людиною і державою, робітником і роботодавцем, захист конкуренції у підприємницькій діяльності.

2. Політичні — наявність розвиненої системи народовладдя, реальної можливості особи брати участь в управлінні державою безпосередньо або через представницькі органи. Політична багатоманітність. Можливість користуватися своїми правами та свободами, захищати свої інтереси. Поділ влади. Наявність незалежної конструктивної опозиції, політичного плюралізму та ін.

3. Ідеологічні (духовно-моральні) — ідеологічна багатоманітність. Заборона монополізації ідеології. Заборона релігійної, расової ворожнечі. Демократична громадська думка. Необхідний освітній рівень (загальнодоступність і безплатність освіти). Доступ до інформації та ін. Конституція України затвердила політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність і неможливість визнання державою будь-якої ідеології як обов'язкової (ст. 15).

4. Юридичні — система юридичних засобів і способів охорони і захисту прав людини і громадянина. Обов'язок держави забезпечити особі права на судовий захист та інші способи захисту, не заборонені законом, а також право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги.

а) Юридичні гарантії стосуються насамперед правотворчої діяльності держави, способів закріплення прав людини і принципів дії фіксуючих їх норм, визначення порядку реалізації прав, форм їх охорони.

У кожній державі права людини закріплюються або в конституції, або в спеціально присвяченій ним декларації. У поточних законах і підзаконних юридичних актах передбачаються процедури, механізми реалізації і захисту основних прав людини, закріплених у конституції. Норми про права людини можуть мати як пряму дію, так і дію через конкретні спеціальні закони, що встановлюють форми їхньої реалізації. Принцип прямої дії (закріплений у Конституції України) є демократичнішим, проте його реалізація припускає високий рівень правової культури.

У наш час в Україні, крім Конституції України, діє ряд законів, які гарантують реальність прав у сфері економіки (приватизація, власність, підприємництво), у галузі політики (громадянство, свобода преси, об'єднань громадян та ін.), у соціальній сфері (захист прав споживачів, охорона праці та ін.).

б) Важливо не лише законодавче закріплення прав, але й адекватне сприйняття чинного нормативного матеріалу всіма його адресатами, що знаходить вираження в безпосередній діяльності, яка реалізує право, та у правозастосовній діяльності держави. Остання включає можливість примусового виконання прав громадян і усунення перешкод на шляху їхньої реалізації.

За допомогою гарантій прав і свобод людини здійснюється їхнє забезпечення, тобто створення умов для їхнього здійснення. Забезпечення прав і свобод людини включає три елементи (напрямки) державної діяльності:

- створення умов для реалізації прав і свобод людини — шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій;
- охорона прав і свобод людини — шляхом проведення профілактики їх порушень;
- захист прав і свобод людини— відновлення порушеного правового статусу, притягнення порушників до юридичної відповідальності.

У літературі висловлюються різноманітні точки зору з приводу понять захисту та охорони прав людини. Зрозуміло, що ці поняття не можна ототожнювати.

Охорона кожного права існує постійно і має на меті забезпечити дію права. Вона передбачає превенцію, тобто недопущення протиправних дій. Отже, охорона прав і свобод — стан правомірної їх реалізації під контролем соціальних інститутів, але без їх втручання.

Необхідність втручання до захисту прав з'являється лише при перешкоді їх здійсненню, або порушенні, або погрозі порушення. Захист може здійснюватися шляхом втручання органів держави в процес реалізації прав і свобод як охоронна реакція на об'єктивний чинник відхилення від правопорядку, виражатися в санкції, відповідальності, а також, наприклад, у гарантіях особистої безпеки співробітників міліції.

Юридичні гарантії прав людини поділяються на'

— гарантії реалізації прав;

- гарантії охорони прав;

- гарантії захисту прав. Гарантії охорони —

встановлення меж здійснення прав і свобод, їх конкретизація в законодавстві;

встановлення процедур, засобів заохочення, стимулювання, пільг для ініціативної реалізації прав;

встановлення засобів профілактики і запобігання правопорушень.

Гарантії захисту -

конституційний нагляд, контроль, відповідальність правопорушника;

встановлення заходів відповідальності винних за порушення прав і свобод громадян;

встановлення заходів захисту прав, відновлення порушеного права.

---

§ 7. Соціально-правовий механізм забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини

Для реалізації конституційне закріплених прав і свобод людини в Україні необхідно мати налагоджений соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини — систему засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. Поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм — частина соціального і діє з ним у єдності.

Завдання механізму соціально-юридичного забезпечення прав людини — охорона, захист, відновлення порушених прав, а також формування загальної і правової культури населення.

Основні підсистеми механізму соціально-правового забезпечення прав і свобод людини:

— механізм реалізації;

— механізм охорони;

— механізм захисту.

Механізм реалізації прав людини включає заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини.

Механізм охорони прав людини включає заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи.

Механізм захисту прав людини включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення.

У разі порушення прав особи без їх відновлення, а також юридичної відповідальності з боку правопорушника правові гарантії механізму захисту прав людини не можуть вважатися такими, що повністю здійснилися. Заходи захисту — первинна захисна реакція на самий факт відхилення від охоронних заходів, яка має завдання примусити зобов'язану особу виконувати обов'язки, накладені на неї законом або договором. Завдання юридичної відповідальності полягає в покладанні нового обов'язку зазнавати позбавлень, нести правовий збиток.

Без можливості захисту прав охорона прав буде неповною. Захист — це найдійовіша охорона, другий її ступінь.

Форми (або засоби забезпечення) правового захисту громадян від неправомірних дій органів виконавчої влади та їх службовців.

1. Загально-судова. Право громадян на судовий захист закріплене в ст. 10 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої воно відображено у ст. 55 Конституції України. Відповідно до цієї статті кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Після використання всіх національних засобів правового захисту громадянин має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Судовий захист — необхідна і ефективна гарантія реальності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина[7].

2. Адміністративна («управлінський тип»). Відбувається шляхом розгляду прав громадян у вищих органах виконавчої влади. Як початкову інстанцію для розгляду претензії до адміністрації громадянин може вибрати або орган виконавчої влади, або суд. Громадянин має право звернутися до суду, якщо незадоволений результатами розгляду його справи державними органами, підприємствами, громадськими організаціями.

На жаль, в Україні, як і в інших країнах СНД, судовий порядок захисту прав громадян тривалий час (за часів СРСР) залишався винятковим. Він застосовувався у випадках, прямо передбачених законом. За відсутності прямої вказівки в законі про право на судовий захист громадянин змушений був звертатися до вищих органів держави.

Звичайно, як органи захисту прав громадян суд і адміністрація не сумісні, особливо в умовах командно-адміністративної системи. Адміністративний (управлінський) порядок розгляду скарг не є придатним для такого захисту. Судовий захист, особливо за наявності незалежної судової системи, є набагато об'єктивнішим, кваліфікованішим, неупередженішим, ніж адміністративна.

3. Адміністративно-судова (склалася в багатьох європейських країнах: Франція, ФРН, Іспанія, Швейцарія). Характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення спорів у індивідуальних адміністративних справах, які виникають у сфері функціонування органів управління внаслідок неправомірних дій їх службовців. У ФРН адміністративний суд наділений насамперед функцією забезпечення судового захисту прав громадян, тоді як у Франції його основним завданням є здійснення об'єктивного контролю (перевірки) застосовуваної норми. Тому в адміністративно-судовій формі захисту прав громадян виділяють її «німецький тип». Адміністративні суди входять до єдиної судової системи, підкоряються лише закону, незалежні в правосудній діяльності як від адміністративних органів, так і від загальних судів. В Україні обговорюється питання про введення адміністративних судів для вирішування публічно-правових спорів неконституційного-правового характеру.

Державна охорона прав людини забезпечується за допомогою інституту омбудсманів (народних захисників), які діють, як правило, при парламентах і органах місцевого самоврядування і розглядають скарги громадян щодо порушення їх прав з боку державних органів. У Колумбії, наприклад, омбудсман діє під керівництвом Генерального прокурора.

Коло повноважень омбудсмана у різних країнах не є однаковим. В Іспанії він, крім захисту прав і свобод людини, здійснює нагляд за діяльністю адміністративних органів, у Франції — оцінює застосування законів з точки зору справедливості, а в Намібії ще й розслідує скарги про надмірне використання природних ресурсів. У цілому інститут омбудсманів — це позаюрисдикційний контроль за тим, чи не порушує адміністративна (або будь-яка інша) практика права людини.

У більшості країн будь-який громадянин може безпосередньо звернутися до омбудсмана. У Франції таке звертання є можливим через свого депутата або сенатора. Омбудсман діє не лише за скаргами громадян, але й за власною ініціативою.

В Україні відповідно до Конституції парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини здійснюють Уповноважений Верховної Радою з прав людини і його представники на місцях. Уповноважений Верховної Ради з прав людини є інститутом позасудового захисту прав і свобод людини.

Коло повноважень Уповноваженого з прав людини поширюється на усі випадки порушень громадянських прав і свобод органами виконавчої влади. Він може зажадати порушення адміністративного провадження стосовно державних службовців, які порушили конституційні права і свободи громадян, має право також перевіряти додержання цих прав в установах пенітенціарної системи (системи установ, у яких

відбувають покарання засуджені — тюрми, колонії та ін.), в армії, в установах Міністерства внутрішніх справ.

Дійсне «середовище проживання» для прав людини є можливим при демократії, демократичній правовій державі. Демократія, правова держава та права людини є невіддільними одне від одного. Правова держава — гарантія реальності прав людини у плані її захисту від порушень з боку апарату влади, а права людини — головна умова та ознака демократії, гуманістичний, людський вимір правової державності. Через реалізацію, охорону і захист прав людини, через демократію пролягає шлях до реальної інтеграції України до Європейського і світового співтовариства.

---

§ 8. Міжнародний захист прав людини

Права людини регулюються як внутрішньодержавним, так і міжнародним правом. Стаття 55. Конституції України говорить: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів європейських і міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна».

Міжнародний захист прав людини набуває, особливо останнім часом, великого значення.

Організаційна структура європейської системи захисту прав людини:

1. Європейська комісія з прав людини (складається з 43 чоловік, що обираються строком на 3 роки).
2. Європейський суд з прав людини — єдиний юрисдикційний орган, який працює на постійній основі — всього 39 суддів (у його складі діє Велика палата — 17 суддів, що займається питаннями внутрішньосудової апеляції);
3. Комітет міністрів Ради Європи — функції обмежуються лише наглядом за виконанням остаточних постанов Європейського суду.

Усі вони є суб'єктами формування європейського права як органічного «сплаву» англо-американського і континентального типів правових систем, їх статутна форма (Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини, Статути Комісії та Суду, Процедурні правила роботи Комісії та Суду) має прецедентний зміст.

Європейська система захисту прав людини включає дві можливості (два права):

- можливість (право) особи подавати індивідуальні петиції;
- право держав — учасниць Європейської системи захисту прав людини ініціювати провадження у справах про порушення прав будь-яких людей, включаючи іноземців.

Перш ніж подавати петицію, необхідно попередньо вичерпати усі внутрішні засоби захисту, які відповідають загально визнаним нормам міжнародного права, а також додержання строків давності — від дня винесення остаточного рішення національною владою має пройти не більш ніж 6 місяців.

Петиція повинна бути прийнятною, а саме:

- не може бути анонімною;
- не може повторювати петицію, яка раніше вже аналізувалася судом або є предметом іншої процедури міжнародного розгляду;
- не повинна суперечити за змістом положенням Конвенції або Протоколу до неї;
- повинна бути достатньо обґрунтованою та правомірною. Стадії розгляду справи в Європейському суді:

1

— розгляд питання про прийнятність чи неприйнятність індивідуальних петицій і скарг, поданих у встановленому порядку державами-учасницями Європейської системи захисту прав людини
форма — рішення

2

- розгляд справи по суті, включаючи процедуру дружнього врегулювання
форма - рішення

3

- вирішення справи, результатом якого є юридичне оформлення Палатою суду
форма — постанова

Право сторін на апеляцію здійснюється шляхом її подання до Великої Палати суду протягом трьох місяців від дня винесення постанови звичайною Палатою суду.

Постанова Палати суду є остаточною, якщо:

1) сторони заявили, що не звертатимуться з проханням про направлення справи до Великої Палати;

2) через три місяці після винесення постанови звичайною Палатою відсутнє прохання

про направлення справи до Великої палати;

3) комітет Великої палати відхилив таке прохання.

---

§ 9. Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні прав і свобод людини

Одним із основних завдань правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ є забезпечення прав, свобод, обов'язків і насамперед безпеки особи.

Реалізація цього завдання відбувається шляхом охорони та захисту прав і свобод особи. Для його досягнення від співробітників органів внутрішніх справ вимагається:

виявлення правопорушників;

розкриття і розслідування злочинів;

припинення правопорушень;

відновлення порушених прав і свобод громадянина;

застосування примусових заходів до правопорушника;

контроль за дорожнім рухом тощо.

Співробітник органів внутрішніх справ має керуватися у своїй професійній діяльності принципом презумпції невинності особи, який закріплено в Конституції України.

Обов'язком співробітників органів внутрішніх справ у випадках обмеження прав і свобод громадянина є:

- при затриманні — роз'яснити привід і підставу такого затримання;
- при застосуванні такого запобіжного заходу, як взяття під варту та ін., — роз'яснити права та обов'язки, що впливають із цього.

Права і свободи законослухняного громадянина забезпечуються органами внутрішніх справ та їхніми посадовими особами у ході спеціальних та індивідуальних профілактичних заходів:

— організація рейдів і вжиття інших заходів з метою виявлення осіб із девіантною (що

відхиляється від правомірної) настановою;

- поставлення на облік осіб, що ухиляються від правомірної поведінки;
- робота з особами, що мають девіантну настанову, на її зміну в напрямку законослухняної поведінки;
- робота з притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні правопорушення.

Завдяки своєчасним профілактичним заходам співробітників органів внутрішніх справ (дільничних інспекторів міліції, оперативних уповноважених, інспекторів міліції у справах неповнолітніх та ін.) права і свободи осіб із схильністю до протиправної поведінки зберігаються цілком або втрачаються на менший строк. Запобігання дій особи на стадії підготовки до правопорушення дозволяє або зберегти її права у повному обсязі, або уберегти від їхньої втрати на тривалий строк. Особа, що вчинила умисний злочин і викрита, позбавляється волі (відбувається обмеження прав і свободи дій у просторі) або втрачає права і повноту волі на триваліший період, ніж та особа, що готується до злочину (відбувається обмеження прав і свободи дій у часі).

Значна роль відведена органам внутрішніх справ у забезпеченні громадської безпеки особи. Забезпечення громадської безпеки особи — це насамперед створення умов як для використання прав громадянами, так і для виконання обов'язків співробітниками міліції. До числа останніх належить вимога забезпечити належне функціонування загальнодозвільної (а не карально-застрашливої) системи. Неможливо забезпечити права і свободи особи без тонного дотримання робітниками органів внутрішніх справ заборон (не розголошувати відомостей стосовно приватного життя громадянина; не чинити дій, які зачіпають честь і гідність особи, та ін.) / використання дозволянь (застосування таких жорстких заходів, як фізична сила, спеціальні засоби, вогнепальна зброя), передбачених законодавцем.

До юридичних гарантій забезпечення прав особи органами внутрішніх справ належать:

— гарантії охорони — виражаються в порядку, підставі та межах застосування примусових заходів. Робітник органів внутрішніх справ не має права чинити дії з обмеження свободи особи, що виходять за рамки закону;

— гарантії захисту — виражаються в системі правових і організаційних засобів, спрямованих на:

а) припинення незаконного обмеження волі особи (звільнення заручників, звільнення необґрунтоване затриманого як підозрюваного у вчиненні злочину та ін.);

б) скасування незаконного правозастосувного акта (постанови про порушення кримінальної справи та ін.);

в) відшкодування збитків, заподіяних особі в результаті незаконного обмеження її волі.

Превентивні-організаційні заходи, застосовувані працівниками органів внутрішніх справ для забезпечення прав особи, пов'язані з охороною правопорядку і виражаються в організації і здійсненні:

- патрульно-постової служби;
- оперативно-розшукової діяльності;
- індивідуальній і спеціальній профілактиці;
- юрисдикційній діяльності.

Роль органів внутрішніх справ та їх співробітників у забезпеченні прав особи визначена правовими актами, які встановили межі їх правозастосовної діяльності. Кожний із структурних підрозділів органів внутрішніх справ, їх посадових осіб має свою компетенцію: функції, завдання; керується матеріальними (характер правопорушення, особа правопорушника, ступінь провини та ін.) і процесуальними (термін розгляду матеріалів перевірки, обґрунтованість доказів та ін.) нормами в межах своїх повноважень.

Забезпечення прав і свобод особи органами внутрішніх справ залежить від подолання причин, які породжують такі порушення:

- недосконалість законодавства (суперечності, прогалини, відсутність уніфікації міжнародних і вітчизняних правових норм);
- недоліки організаційно-управлінської діяльності (нечіткість структурної побудови органів, служб, підрозділів, невідповідність їх завдань і функцій, розстановка сил і засобів та ін.);
- недостатньо високий рівень правосвідомості та правової культури (правовий нігілізм, ігнорування принципу верховенства права, настанова на карально-застрашливий характер діяльності, недоврахування місцевих національних традицій та ін.);
- недоліки кадрової політики (низький професійний рівень підготовки кадрів, перепідготовки, проведення професійної атестації кваліфікаційними комісіями та ін.).

Забезпечення прав особи органами внутрішніх справ значною мірою залежить від стану реалізації прав їх співробітників, насамперед від їх соціально-правової захищеності.

Гарантії прав особи потребують організаційних і процедурних форм їх реалізації органами внутрішніх справ. Процедури надають громадянам орієнтир:

- до кого звернутися;
- яким є порядок дій;

- у якій формі здійснювати дії;
- у які строки;
- які можливі результати.

-----

[1] Геноцид (від лат. *genus* — група і *caecere* — убивати) — свідоме знищення груп людей.

[2] Апартеїд — нелюдські акти, вчинені з метою встановити і підтримувати панування однієї расової групи людей над іншою.

[3] Істотний внесок у встановлення стандартів у галузі прав людини робить Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Нині до її складу входять 53 держави-члени.

[4] Апатрид — особа без громадянства.

[5] Біженець (іноземний громадянин чи особа без громадянства) — особа, змушена залишити місце свого постійного проживання (територію іншої держави) унаслідок вчиненого там щодо неї насильства або переслідування чи реальної небезпеки зазнати насильства або іншого переслідування.

[6] Право на життя людини в сприятливих умовах вперше офіційно визнано в Стокгольмській декларації Конференції ООН про навколишнє середовище від 16.06.72. Дана формула з необхідними трансформаціями відбилася спочатку в Конституції СРСР 1977 р., а згодом у чинних конституціях країн СНД.

[7] Спосіб забезпечення правового захисту громадян у сфері дії публічного права в Англії, США має свої особливості і називається «квазісудовим».